

Мурзаев М.С.

**КЫРГЫЗ ЭЛИНДЕ ӨЗҮН-ӨЗҮ АНДАП БИЛҮҮНҮ ӨНҮКТҮРҮҮ,
КАЛЫПТАНДЫРУУ САЛТТАРЫ**

Мурзаев М.С.

ТРАДИЦИИ РАЗВИТИЯ САМОСОЗНАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

M.S. Murzaev

TRADITIONS OF IDENTITY OF THE KYRGYZ NATION

УДК: 371:37.01(575.2)(04)

В статье рассматриваются традиции развития самосознания, этнической идентичности и социализации подрастающего поколения у кыргызского народа.

In the article, consider traditions of self-consciousness' development, ethnic identity and socialization of Kyrgyz people's rising generation.

Инсан маселелерин изилдөөгө алууда кыргыз философтору да инсандын өзүн-өзү андап билүү маселелерин изилдеп келе жатышат. Инсандын өзүн-өзү андап билүү маселесине түздөн-түз түрдө тншеси бар философиялык багытта аткарылган изилдөө катары М.М.Амердинованын изилдөөлөрүнө токтоло кетебиз.

Инсандын өзүн-өзү андап билүүсүнүн калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн мыйзамдарын философиялык аспектиде изилдөөгө алган М.М. Амердинова инсандын өзүн-өзү андап билүүсү жана этнос маселелерин байланышта карайт. Анын пикири боюнча, этнос этносту айырмалап туруучу белгилердин биринин негизинде өзүн анын мүчөсүмүн деп эсептеген, туруктуу адамдардын тобу болуп саналат [1.28].

Этностун негизги белгилери катары элге тиешелүү территориянын, тилдин, маданияттын болушу эсептелинет. Акыркы кездерде этностун эң негизги белгиси катары улуттук өзүн-өзү андап билүү саналары баса белгиленет [1.].

Этнос **дөөлөттөргө багыттоо жана дөөлөттөрдү коргоо** кызматтарын аткара тургандыгын көптөгөн окумуштуулар баса белгилеп жүрүшөт. Алсак, бул маселелерди М.М. Амердинова төмөнкүчө түшүндүрөт: Этнос психологиялык жалпылык катары ар бир адам үчүн өтө маанилүү болгон төмөндөгүдөй кызматтарды аткарат:

- 1) айлана-чөйрө жөнүндө белгилүү бир ырааттуулуктагы маалыматтарды алып жүрүү менен айлана чөйрөдө ориентация жасоого негиз болот;
- 2) жалпы турмуштук дөөлөттөрдү сунуштайт;
- 3) адамды коргоо кызматын аткарат [1.26].

Кыргыз элинин этникалык өзүн-өзү андап билүүсү тарыхый шартка жараша тынымсыз өнүгүп өзгөрүп келе жатат.

Кыргыз элинин өзүн-өзү андап билүүсүнүн өнүгүүсү ХХ кылымдын 90-жылдарында Кыргызстанда эгемендүүлүктүн орноптуу жана СССРдин жоюлушунун таасиринде өтө интенсивдүү түрдө жүргөн улуттук өзүн-өзү андап билүүнүн өзгөрүшүн изилдөөгө алуу жаңы деңгээлге көтөрүлгөн. Андай

изилдөөлөрдүн орчундуусу А.Асанкановдун "Кыргыздар: улуттук өзүн-өзү андап билүүнүн өсүшү" аттуу монографиясы болуп саналат. Анда элибиздин улуттук өзүн-өзү андап билүүсүнүн өсүүсүнүн ар түрдүү жагдайлары терең талдоого алынып, ХХ кылымдын 80-жылдардын экинчи жарымынан 90-жылдарда улуттук өзүн-өзү андап билүүнүн өсүп-өнүгүшүнүн негизги факторлору катары төмөнкүлөр белгиленген: коомдук-саясий окуялар, коомдук-саясий кыймылдар, эне тилди мамлекеттик тилге айланышы, эне тилдин колдонуу чегин кенейтүүгө жасалган аракеттер, тарыхка болгон кызылуу, унутулган каада-салттардын, үрп-адаттардын колдонула башташы, жер аттарын кайрып берүү аракеттери, коомдо динге болгон кызыгуунун күчөп "Манас" эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө ж.б. кирет [2.].

Кылымдар аралыгында кыргыз эли өзүн-өзү андап билүүнү калыптандыруунун салтын жараткан. Алсак, жаш балдарга чоң кишилер атайын кайрылып "Атандын аты ким?", "Жети атанды билесиңби?", "Жети атанды санап берчи?", "Урууң ким?", "Жакын туугандарың ким?" "Таякелериң кимдер?", "Таекелериң кайсы жерден болот"; үйүнө келген жакын туугандары балдарга "мен киммин, сенин кандай тууганың болом?" ж.б.у.с. суроолор аркылуу балдардын өзүн-өзү андап билүүсүн өстүрүү салты бар болгон. Мындай усулдар аркылуу балдарга жакын туугандары кимдер экендигин, кайсы элдин, уруунун өкүлү экендигин эрте жашынан андап билдирген. Балдарды өзүнүн тегине, түбү кайдан келе жаткандыгына көңүл бурдуруп, өзүнүн жакындарына, элине урмат-сый менен мамиле жасоого үйрөткөн.

Ислам динин өтө урматтаган үй-бүлөлөр жаш балдарга жогорудагыдай суроолор менен кошо "Диниң кайсы?" (Диним ислам), "Кимдин кулусуң?" (Кудайдын кулумун), "Пайгамбарың ким?" (Мухаммед пайгамбар), "Кимдин үммөтүсүң?" (Мухамеддин үммөтүмүн) деген сыяктуу суроолор жана анын жоопторун үйрөтүү аркылуу жаш балдардын өзүн-өзү андап билүүсүн калыптандырган. Айрым учурларда жаш балдарга куран сүрөлөрүн жаттатуу аркылуу, эрте жашынан балага ислам динине багыт берип, аны динди чоң дөөлөт катары баалоого көнүктүрүп барган жана баланын өзүн ислам дини тутунган мусулмандардын бири катары андап билүүгө алып келген. Кыргыз элинде салттуу ншмердиктерди аткартуу аркылуу (М: манасчылыкка, комуз үйрөтүү ж.б.) жаш муундардын өзүн-өзү андап билүүсүн калыптандыруу салты бар.

Кыргыз элинде жаш муундардын инсандык жана этникалык өзүн-өзү андап билүүнүн калыптануусунда санжыранын ролу чоң. Санжыра аркылуу инсандын өзүн-өзү андап билүүсү ишке ашат. Ар бир адам өзүнүн ким экендигин, кайсы жана кандай уруунун, элдин өкүлү экендигин ж.б. андап билет.

Кыргыз эжнин тарбия салтында эл чогулуп чай ичкен учурларда баарлашуу темасы катары санжыра, тарыхый окуя же адам өзү күбө болгон окуялар баарлашуунун темасы катары кызмат кылып, андай баарлашууларда элибиздин кыйындыгын - байыркы жана баатыр эл экендигин, башка элдерден кыйын экендигин баса белгилөө аркылуу жаш муундарга тарбиялык таасир этүү калыптанган. Ошондон "байыркы элбиз, баатыр элбиз" ж.б.у.с. өз элинин тарыхы жөнүндө көп кайталанган сөздөр жаштардын аң сезимин бийлеп, дилине уюп, алардын социалдык установкасын калыптандырып, андай баарлашууда козголгон идеялар жана теманын маани-мазмуну ар бир кыргыз баласынын "Мен" түшүнүгүнүн уюткусуна айланат. Ошондон "Мен кыргызмын" дегенди ар бир кыргыз баласы сыймыктануу менен айтат. Мындан жогоруда айтып өткөн өзүн-өзү андап билүүнүн когнитивдик, аффективдик жана жүрүм-турумдук компоненттеринин арасынан эмоционалдык компоненттин калыптануусуна өзгөчө басым жасалгандыгы көрүнөт жана өз кезегинде эмоционалдык компоненттен мазмунун инсандын жүрүм-турум компетентине өтө күчтүү таасир этип, анын мүнөзүн аныктай тургандыгы көрүнөт.

Кыргыз элине мүнөздүү болгон социалдашуу институттары: кыргызчылык, тууганчылык, жердештик ж.б. инсанды калыптандырууда алгач "Менди" эмес, "Биз" түшүнүгүн калыптандырып, андан кийин гана "Мен" түшүнүгүн калыптандырууга алып келет десек жаңылышпайбыз. Себеби уруучулук-тууганчылык, кыргызчылык мамилелери балада алгач "Биз" (М: кыргыздар, саяктар, бишкектиктер ж.б.у.с.) түшүнүгүн калыптандырат. Кийинчерээк гана бала чоңоюп акыл-эсине кирип бой жете баштаганда инсан катары өз жекелигин көрсөтүү муктаждыгынан улам өзүнүн "Менин" табат. Бул айтылгандарды А.К. Джусупбековдун төмөнкүдөй пикири менен далилдөөгө болот: көчмөндүктүн коллективдүү жашоо образы, тилектештик, өз ара жардамдашуу жана өз ара колдоо көрсөтүү, коллективдүү жоопкерчилик салттары көчмөндөрдө жамааттык, топтук ойломду жана аң сезимди, көчмөн рухун жана дөөлөттөрүн жараткан жана ал отурукташкан элдердикинен айырмаланып турат 3.22].

Биздин пикирибизче кыргыз элинин улуттук иденттүүлүгүнүн өсүшүнө ХХ кылымдын 1990-жылында Ош жана Өзгөн шаарларында болуп өткөн улуттук кагылышуу өзүнүн оң таасирин тийгизген. Ошого байланыштуу кыргыз элинин өзүн-өзү андап билүүсүнүн өнүгүүсүнө мисал катары турмушта байкалган төмөнкүдөй коомдук турмушубузда таасын байкалган фактыны келтире кетели. Улуттук

кагылышууга чейин өзбектер, орустар ж.б. шаарга келген кыргызды тоноп жатса, өзбектер топтошууп алып кыргызды уруп же шылдындап жатса, ал кыргызга эч бир кыргыз жардам берген эмес, бөтөн уруудан болгон кыргыздардын эч кимиси унчукпай тетири карап басып кеткен, кыргыздарда улутташына жардам берүү сезими болгон эмес, андай учурларда айылдаштары же тааныштары жолугуп калса гана жабыркаган кыргызга жардамга келишкен.

Кыргыздар менен өзбектердин кагылышуусу кыргыздарды биримдике алып келген, кыргыздарда бири-бирине болгон жан тартууну пайда кылган, өзбектер базарларда кыргызга тийишсе тааныбаган кыргыздар кыргызга жан тартып болушуу салты пайда болгон. Өзбектердин кыргыздарга болгон мамилесин өзгөртүүгө алып келген.

Ал эми 2010-жылкы июнь окуяларындагы Түштүктө болуп өткөн кыргыздар менен өзбектердин улуттук карама-каршылыгы жана урушу Түндүк жана Түштүк кыргыздарынын биримдигин чыңдап бекемдеди десек жаңылышпайбыз. Түштүк кыргыздарына өзбектердин колуна курал алып каршы чыгышы бейпил турмушта жашап жатышкан Түндүк кыргыздарынын кыжырдануусун жаратып, айрым жаштардын түштүк жергесине барып өз жардамдарын беришине түрткү берген. Бул айтылгандардан элдин биригүүсүнө тарыхый окуялар күчтүү таасир этип, элдин өзүн-өзү андап билүүсүн өстүрө тургандыгы көрүнөт.

Жыйынтык

1. Кыргыз эли тарыхый өнүгүүсүндө өзүнө гана мүнөздүү болгомок кыргызчылык, тууганчылык ж.б. социалдашуу институттарын жараткан. Ал социалдык институттар элдин маданиятын чоң кишилер аркылуу жаш муундарга трансмиссиясынын ишке ашышын жана жаш муундардын улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болгон инсандар катары социалдашуусун камсыз кылат.

2. Кыргыз элинде "Мен" түшүнүгү менен "Биз" түшүнүгү өзгөчө карым-катышта болуп, "Биз" түшүнүгү басымдуулук кылат. Инсан катары калыптануудан гана адамда "Мен" алдыга чыкканы менен кыргыз жүрүм-турум жасоодо "Менге" караганда "Бизге" көбүрөөк таянат, негизденет. Кыргыздын кайсы позициядан-абалдан туруп жүрүм-турум жасагандыгын, анын жүрүм-турумун талдоодо мамиле контекстине карай аныктоого болот.

Адабияттар:

1. Американова М.М. Самосознание личности: формирование и развитие. Автореф. дисс. док философ наук. Б. 2003. 40 с.
2. Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания (Кыргыздар: улуттук өзүн-өзү андап билүүнүн өсүшү) - Бишкек: Мурас, 1997.228 с.
3. Джусупбеков А.К. Основные уровни этнической идентичности номадов: социально-философский анализ. Автореф. дисс. док. философ. наук. Б.: 2010,50 с.

Рецензент: д.пед.н., профессор Добаев К.